

جایگاه آموزه قرآنی ولایت در تفاسیر مفسران مدرسه تفسیری فارس

زهره معارف*

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۲/۲۳

علی راد**

تاریخ پذیرش: ۹۷/۴/۱۵

چکیده

بدیهی است که آموزه قرآنی ولایت، یکی از عوامل نجاتبخش و هدایت‌آفرین در طول تاریخ بوده است. با کاوش در بستر تاریخی به پهنای ۱۵ قرن، موفق به شناسایی بیش از ۱۱۰ مفسر، و ۲۸۱ اثر تفسیری ریز و درشت از مدرسه تفسیری فارس شدیم. از بین این آثار، ۸۲ اثر متعلق به تفاسیر موضوعی است و از بین این موضوعات، ۱۱ مورد، اختصاص به آموزه قرآنی "ولایت" دارد، که در قالب عناوین مختلف چشم‌نوازی می‌نماید. رهیافت پژوهش آن است که مفسران مدرسه تفسیری فارس، از دیرباز به آموزه قرآنی ناب ولایت، اهتمام ویژه‌ای داشته‌اند، و خلق آثار تفسیری در این موضوع، مبین این مطلب است. پیدایش اولین اثر در حوزه تفسیر موضوعی و انتخاب موضوع ناب "ولایت" به عنوان نخستین موضوع انتخابی، دو اتفاق مبارک و هم‌زمان در مدرسه تفسیری فارس در قرن چهارم می‌باشد. بیش‌ترین آثار با عنوان «ما نزل من القرآن فی شأن امیر المؤمنین علی» نشان از پیوند و حب عمیق قلبی مفسران این خطه با امام علی(ع) است. مفسران این مدرسه از قرون اولیه تا کنون به خوبی دریافته‌اند که تبیین آموزه ناب ولایت، بدون نام مولا علی(ع) ممکن نیست.

کلیدواژگان: ولایت، تفاسیر موضوعی، مفسران، مدرسه تفسیری فارس.

مقدمه

نگارنده طی پنج سال، با تلاش مستمر و کاوش در بستر تاریخی ۱۵ قرن، موفق به شناسایی بیش از ۱۱۰ مفسر از مدرسه تفسیری فارس شد. این مفسران ۲۸۱ اثر تفسیری را به خویش اختصاص داده‌اند. نگارنده در این نوشتار به تبیین جایگاه آموزه قرآنی ولایت، در آثار تفسیری مفسران مدرسه تفسیری فارس پرداخته است. البته مفسران این خطه در تفاسیر ترتیبی هم به تبیین آموزه قرآنی ولایت پرداخته‌اند، اما در این نوشتار فقط آثار موضوعی که اختصاصی است، مد نظر است. در این راستا ابتدا زندگینامه مفسران ذکر شده و سپس در آثار تفسیری ایشان کاوش شده است. شایان ذکر است که ترتیب مفسران بر اساس قدمت ایشان تنظیم شده است.

سوالات پژوهش

در راستای این پژوهش، پرسش‌های زیر مطرح می‌شود:

- جایگاه آموزه قرآنی "ولایت" در تفاسیر مفسران مدرسه تفسیری کجاست؟
- مفسران مدرسه تفسیری فارس در طول تاریخ، چگونه به تبیین آموزه قرآنی ولایت اهتمام ورزیده‌اند؟

فرضیه‌های پژوهش

مطابق با پرسش پژوهش، این فرضیه قابل طرح است:

- آموزه قرآنی ولایت از دیرباز در تفاسیر مفسران مدرسه تفسیری فارس، جایگاه بسیار رفیعی داشته است.
- مفسران مدرسه تفسیری فارس، در طول تاریخ با خلق آثار متعدد، و بسیار هدفمند، اهتمام ویژه خویش را به آموزه قرآنی ولایت، به اثبات رسانیده‌اند.

پیشینه پژوهش

آموزه قرآنی ولایت، از دیرباز مطمح نظر بسیاری از نویسندگان واقع شده و آثار بسیاری را به خود اختصاص داده است. کاوش در آثار تفسیری مفسران یک منطقه حول

این آموزه قرآنی، ما را با جایگاه ولایت در آن منطقه آشنا می‌کند. در تفحص نگارنده اثری در موضوع آموزه قرآنی ولایت، در محدوده جغرافیای مکانی منطقه‌ای خاص مشاهده نشد. آموزه قرآنی ولایت، برای نخستین بار است که در آثار تفسیری مفسران مدرسه تفسیری فارس مورد پژوهش قرار می‌گیرد.

ابوبکر احمد بن عبد الرحمن شیرازی

ابوبکر احمد بن عبد الرحمن، که به اختصار *ابوبکر شیرازی* خوانده می‌شود، اهل شیراز و از محدثین معروف قرن چهارم است. وی چندی در همدان اقامت داشت و در سال ۴۰۴ هجری قمری به موطن خویش شیراز بازگشت. او در سال ۴۱۱ هجری قمری درگذشت. کتاب «در القاب و اسماء رجال» و کتاب «در القاب رواة» از آثار او هستند (میر، ۱۳۶۸، ج ۱: ۹۷؛ دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل ابوبکر شیرازی). در بعضی کتب (نمازی، بی تا، ج ۱۰: ۳۰۵) از ایشان با نام *حافظ ابوبکر شیرازی* یاد شده است. ترجمه *ابوبکر شیرازی* در بعضی کتب (الحسینی المیلانی، بی تا، ج ۸: ۲۰۱-۲۰۲؛ النقوی، ۱۴۰۵، ج ۸: ۲۱۱-۲۱۲) آمده است. با توجه به برخی قرائن (نمازی، بی تا، ج ۱۰: ۳۰۵) *حافظ ابوبکر شیرازی*، از اهل سنت بوده است. تفسیر *ابوبکر شیرازی* به «ما نزل من القرآن فی علی» یا «نُزُولِ الْقُرْآنِ فِي شَأْنِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ» یا «کتاب شیرازی» مشهور است. این کتاب شامل روایات تفسیری، آیاتی است که در شأن *امام علی (ع)* نازل شده است. روایات این کتاب حاکی از حب قلبی *ابوبکر شیرازی* به *امام علی (ع)* است. این اثر بیانگر وجود تفاسیر موضوعی، در قرن چهارم در مدرسه تفسیری فارس است. نگارنده این کتاب را نیافت، اما همانگونه که گذشت، کتب زیادی از این منبع دست اول بهره برده‌اند. *ابن شهر آشوب (ابن شهر آشوب)*، ۱۳۷۹، ج ۳: ۶۸، ۸۲، ۱۲۳، ۱۸۷، ۲۲۵، ۳۰۹ و ... روایات تفسیری زیادی را از کتاب *ابوبکر شیرازی* در کتاب خود آورده است.

محمد بن مؤمن شیرازی

محمد بن مؤمن شیرازی، از فضلالی قرن ششم هجری، و صاحب کتاب «نزل القرآن فی شأن امیر المؤمنین» است. «معجم المؤلفین» (کحاله، بی تا، ج ۱۲: ۶۹) از محمد بن

مؤمن الشیرازی با لقب *فاضل* یاد کرده و «نزول القرآن فی شأن امیر المؤمنین» را از آثار او برشمرده است.

برخی نیز در معرفی وی آورده‌اند که کتابی در زمینه تفسیر قرآن دارد، در مورد شیعه یا اهل تسنن بودن وی و نیز نام کتاب وی اختلاف است، برخی همچون *عبدالجلیل رازی* و *منتجب الدین* وی را امامی می‌دانند، *ابن شهر آشوب*، از وی به عنوان فردی کرامی مذهب یاد نموده و تألیف او را در میان منابع سنی یاد کرده است. *ابن طاووس* او را به یکی از مذاهب چهارگانه اهل سنت منسوب دانسته، *یوسف بحرانی* نیز *شیرازی* را سنی مذهب دانسته است، *شیخ حر عاملی* که متوجه اختلاف نظر درباره *شیرازی* شده گفته مؤلفی که از او در «طرائف» نقل شده غیر از کسی است که *منتجب الدین* و *ابن شهر آشوب* از وی نقل کرده‌اند. *حر عاملی* در جای دیگر گفته که *شیرازی* امامی مذهب بوده که در کتاب خود تنها روایات اهل تسنن را آورده است. از کتاب *شیرازی* با عناوین مختلفی چون «کتاب نزول القرآن فی شأن امیر المؤمنین»، «ما نزل القرآن فی علی»، «تفسیر الشیرازی»، «المستخرج من التفاسیر الاثنی عشر» یاد شده است (رحیمی، ۱۳۸۸: ۴۹-۶۰).

«درباره مذهب شیرازی تردیدهایی وجود داشت، اما تفسیر او به سبب محدود بودن به آیات مرتبط با اهل بیت به خصوص مورد توجه نویسندگان امامی قرار گرفت» (مرکز دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۹۳، ج ۱۵: ۱۵). لازم به ذکر است که *عبدالجلیل قزوینی رازی* در کتاب «نقض» در شمار مفسران امامی، نام *محمد بن مؤمن شیرازی* را پس از *شیخ طوسی* و پیش از *محمد الفتال النیسابوری* می‌آورد. *شیخ منتجب الدین رازی* نیز در فهرست خود و در میان عالمان امامی، از *محمد بن مؤمن شیرازی* و تفسیرش نام برده و او را ثقه خوانده است. معاصر *منتجب الدین*، یعنی *ابن شهر آشوب مازندانی* نیز در کتاب «معالم العلماء» نام *ابوبکر محمد بن مؤمن شیرازی* را آورده و از تفسیر وی یاد کرده است (انصاری قمی، ۱۳۸۱: ۲۵-۲۷).

طی سده‌های ۶ و ۷ ق بار دیگر کوشش‌هایی در جهت جمع میان تفاسیر متأثر صورت گرفته است (مرکز دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۹۳، ج ۱۵: ۱۵). *محمد بن مؤمن شیرازی* در اواسط سده ۶ ق، ۱۲ تفسیر را با هم جمع کرد (ر.ک: حسکلی، ۱۴۱۱، ج ۲: ۴۸۴).

«تفاسیر شیرازی از آیات درباره اهل بیت مورد استناد بسیاری از دانشمندان شیعی قرار گرفته و گاهی تصریح شده که شیرازی به عنوان یکی از دانشمندان اهل سنت آیه‌ای را به فلان شکل تفسیر نموده است، چنانچه در تفسیر آیه ﴿فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ (انبیاء/ ۷) گفته که منظور از اهل الذکر، اهل بیت نبوت و معدن رسالت و مختلف ملائکه (محل آمد و شد ملائکه) هستند. سوگند به خدا مؤمن، مؤمن نامیده نشده مگر به خاطر گرمی داشتن علی بن ابی طالب (ع)» (رحیمی، ۱۳۸۸: ۴۹-۶۰). شایان ذکر است «در شواهد التنزیل حافظ عبید الله بن عبد الله حاکم حسکانی (قرن پنجم)، نام ابوبکر بن مؤمن را در اسناد شماری از احادیث کتاب می‌بینیم. حسکانی به دو واسطه از وی روایت می‌کند. در بسیاری از اسناد این کتاب، نام ابوبکر بن مؤمن به صورت محمد بن عبید الله (و گاهی عبد الله) ضبط شده است. بسیاری از طرق روایت او، به همان کسانی منتهی می‌شوند که حسکانی در جای دیگر از کتاب خود نام ایشان را در شمار مؤلفان کتاب‌هایی که منبع تفسیر محمد بن مؤمن بوده‌اند ذکر می‌کند» (انصاری، ۱۳۸۱: ۲۵-۲۷).

برخی آورده‌اند: «نزول القرآن فی شأن امیر المؤمنین» اثر ابوبکر محمد (م ق ۶۶۴ ق) فرزند مؤمن شیرازی نیشابوری حافظ، از محدثین ثقه و مفسرین شیعه، به شیوه روایی است. فعلاً نسخه‌ای از آن موجود نیست. تفسیر دیگری به نام تفسیر حافظ نیشابوری به همین مفسر نسبت می‌دهند که آن هم وجود ندارد (شهیدی صالحی، ۱۳۸۱: ۱۵۸). علمای بسیاری در آثار خود از محمد بن مؤمن شیرازی نام برده و از تفسیر وی بهره گرفته‌اند (ر.ک: انصاری، ۱۳۸۱: ۲۵-۲۷). تفسیر شیرازی؛ «المستخرج من التفاسیر الاثنی عشر» یکی از تفاسیر مأثور مدرسه تفسیری فارس به شمار می‌رود.

محمد مؤمن جزایری شیرازی

جزایری شیرازی یکی دیگر از مفسران پرکار مدرسه تفسیری فارس، و صاحب اثر در حوزه تفسیر موضوعی و حاشیه نویسی است. در شرح حال ایشان آمده است که شیخ محمد مؤمن جزایری شیرازی، فرزند شیخ محمد قاسم بن محمد ناصر (۱۱۳۰ - ۱۰۷۴ ق)، عالم، محقق، متکلم، محدث، فقیه و شاعر امامی است. وی در شیراز متولد شد

و در این شهر به کسب علم و تحصیل معارف پرداخت. سپس با سفر به دیگر شهرها، از محضر بزرگانی چون مولی شاه محمد شیرازی و مولی مسیح الزمان فسوی و حکیم محمد هادی بهره گرفت، و از علامه مجلسی و شیخ حر عاملی و امثال آنها به دریافت اجازه نایل شد. سید عبد الحی در «نزهة الخواطر» استادان وی را در هر رشته به تفصیل آورده است. محمد محسن شیرازی از شاگردان او است. تألیفات و آثار وی بالغ بر ۳۹ کتاب و رساله است که برخی از آنها به چاپ رسیده است. از جمله: «مجالس الاخبار ومجالس الاخیار» در هفت جلد؛ «خزانة الخیال المشحونة من طرق المعانی والالفاظ الموزونة بامثال اللال»، در سه مجلد؛ «طیف الخیال فی مناظرة بین العلم والمال»، و شرح آن «تعبیر طیف الخیال»، «تمیمة لفوائد»، «دیوان شعر» (نصیری، ۱۳۸۴، ج ۲: ۱۹۵). سید حسن صدر در کتاب «تکملة أمل الأمل» (صدر، بی تا، ج ۵: ۴۸۵)، ۲۶ کتاب ایشان را معرفی کرده است.

برخی در معرفی ایشان آورده‌اند که علامه محدث، مفسر، حکیم، ادیب و شاعر، محمد مؤمن بن محمد قاسم بن ناصر جزائری شیرازی هندی از علما، عرفا، سیاحان و مبلغان بنام بود. او تمام علوم شایع عقلی و نقلی را نزد علمای بزرگ عراق و عجم فرا گرفت و به هندوستان رفت (محمدی، ۱۳۹۴: ۱۰۵-۱۵۸). وی از نویسندگان و نکته‌سنجان بلندمرتبه شیعی در اواخر قرن یازدهم و نیمه اول قرن دوازدهم هجری است. حکیم محمد مؤمن در زادگاهش شیراز، در سایه توجه پدرش راه کمال و تحصیل علم را آغاز نمود. او علاوه بر پدر نزد اساتید ذیل، کسب علم نموده است:

۱. سید سند محمد قاسم بن خیر الله حسینی، تحصیل نحو، صرف، معانی و بیان و بدیع، عروض، فقه، تفسیر و اندکی علم حدیث.

۲. میر زین العابدین انصاری، تحصیل علم لغت و مقدار قابل توجهی از علم فقه.

۳. علامه علی بن محمد تمامی، تحصیل علم نحو، اصول فقه، فقه، حدیث، معانی و

بیان.

۴. علامه شیخ الانام مسیح بن محمد اسماعیل فسوی، تحصیل کلام، فلسفه، تفسیر،

ریاضیات، هندسه، حساب و منطق.

۵. مولی شاه محمد بن محمد اصطهباناتی شیرازی، تحصیل حدیث و فلسفه.

۶. حکیم محمد هادی تحصیل طب.

حکیم محمد مؤمن علاوه بر تحصیلات رایج، حافظ قرآن نیز بوده و قرآن کریم را در کودکی حفظ نموده بود. حکیم مؤمن شیرازی از ایام جوانی به هند سفر کرد و با امرا و حاکمان آن دیار مرتبط گشت و آثاری را برای آن‌ها تألیف نمود. او در هند با عناوین و القابی چون «حکیم مؤمن جهاندار شاهی» و «مؤمن علیخان» و «حکیم مؤمن خان»، «حکیم الممالک» و «حکیم الممالک مؤمن علیخان»، شناخته می‌شد و گویا در آنجا به امر طبابت نیز اشتغال داشته است. میان آثار وی دو اثر پزشکی (شرح قانونچه و تحفة الاطباء)، به چشم می‌خورد. او تا آخر عمر در هند به سر برد و در آن دیار وفات یافت. درباره تاریخ درگذشت و آرامگاه وی گزارش دقیقی ذکر نشده است. آنچه مسلم است وی تا نهم شوال سال ۱۱۳۰ ق در قید حیات بوده و در این تاریخ کتابش «خزانة الخیال» را به انجام رسانیده است. او در این تاریخ ۵۶ ساله بوده و بعید نیست که تا سال‌ها پس از این نیز در قید حیات بوده باشد. وی ادیبی توانمند و نثر نویسی قوی بوده و ذوق شعری بالایی داشته است. به همین دلیل اغلب آثار وی ادبی و مسجع بوده و از نظر ادبیات و نثر عربی در حد ممتاز است. او به عربی شعر می‌گفته و خود اشعارش را جمع آوری نموده، ولی دیوانش تا کنون شناسایی نشده است (جزایری شیرازی، ۱۳۹۲).

حوزه کاری محمد مؤمن شیرازی، تفسیر موضوعی و حاشیه نویسی است. آثار تفسیری که مؤلف در زندگی خود نوشتش (تا زمان ۳۶ سالگی) بیان نموده است، عبارت‌اند از:

- ما نزل من القرآن فی شأن امیر المؤمنین علی (ع)

- تعلیقه بر تفسیر بیضاوی (همان)

شیخ محمد مفید شیرازی

یکی از خانواده‌های مشهور شیراز، خاندان امام جمعه است. عنوان «امام جمعه» برای این خانواده و شهرت ایشان، زمانی آغاز شد که شیخ عبد النبی، فرزند شیخ محمد مفید، در دهه هفتاد قرن دوازدهم قمری، امام جمعه شیراز شد و اقامه نماز جمعه، بعد از وی توسط فرزندانش ادامه یافت. شیخ محمد، مشهور به مفید و پدر شیخ عبد النبی امام

جمعه است. پدر ایشان، شیخ حسین جزایری، از میان قبایل عرب به شیراز هجرت نمود و در اینجا به تبلیغ دین پرداخت. در شیراز متولد شد و درگذشتش نیز حدود سال ۱۵۰۱ق، در شیراز است. صاحب «فارسنامه ناصری» در این باره می‌گوید که جد سلسله جلیل امام جمعه، شیخ حسین جزایری، از جزایر عراق عرب به شیراز آمد و رحل اقامت را افکند، و مروّج مذهب اثنی عشری گشت. احادیث و اخبار اهل بیت نبوی را گوشزد خاص و عام می‌نمود و فرزندش شیخ محمد مشهور به شیخ مفید، سال‌ها در شیراز به نشر علوم دینی می‌پرداخت. آثار وی عبارت‌اند از رساله «درّة نجفیّة» در اثبات امامت خاصّه و همچنین رساله «اربعین»، نیز در اثبات امامت خاصّه که در آن، چهل سند را ذکر نموده است (مفید شیرازی، بی تا: ۳۴).

شایان ذکر است که در خاندان امام جمعه شیراز، سه نفر مشهور به مفید هستند:

۱. شیخ محمد مفید، پدر شیخ عبد‌النبی امام جمعه. ۲. شیخ محمد مفید زاهد، فرزند ارشد شیخ عبد‌النبی امام جمعه که بعد از فوت پدرش (۱۹۱۱ق) تا پایان عمر (۱۲۲۹ق) امام جمعه شیراز بود. ۳. شیخ مفید، متخلّص و مشهور به داور، فرزند میرزا نبی، فرزند کاظم، فرزند شیخ عبد‌النبی امام جمعه (۱۲۵۱-۱۳۲۵) (همان: ۳۵).

ایشان در کتاب «امامت» با استدلال به آیه ۱۲۴ سوره بقره، به اثبات امامت و بیان معنای عصمت و شرطیت آن برای جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله پرداخته است، و این کتاب را در شهر مقدس نجف طی مسافرتی که به آنجا داشته، نوشته است. همچنین در رساله کوچک «کلام مفید للبصیر المستفید» با استدلال به آیه ۵۴ و ۵۵ سوره مائده، به اثبات امامت امیر مؤمنان علی بن ابی طالب علیه السلام همت گماشته است. کتاب «فوائد» نیز مجموعه یادداشتهای مؤلف، بدون خطبه و فصل بندی در شرح بعضی از احادیث و آیات و نکات علمی است. ایشان صاحب آثار دیگری چون کتاب «الاربعین فی إثبات إمامة أمير المؤمنين (ع)» و... نیز می‌باشد (همان: ۳۶-۳۷).

میرزا ابوالقاسم بن عبد‌النبی حسینی شریفی شیرازی

میرزا ابوالقاسم شریفی، با تفسیر موضوعی «آیات الولاية» و حاشیه تفسیری، نام خود را در بین مفسران مدرسه تفسیری فارس ثبت نمود. در «فارسنامه ناصری» آمده است

که میرزا ابوالقاسم شریفی حسینی، پسر دوم میرزا عبد‌النبی، متخلص به «راز»، مشهور به میرزا بابای درویش ذهبی، متولی آستان مبارک حضرت شاهچراغ و شیخ طریق سلسله ذهبیه بود. میرزا بابا از عنفوان جوانی پیرو اهل طریقت ذهبیه گردید و ریاضت‌های شاقی را که در این سلسله متعارف است، متحمل گشت. به وجه کمال به تحصیل علوم پرداخت، و تعلیقاتی بر تفسیر امام حادی عشر نوشت، و مدون داشت. وی در سال ۱۲۸۶ هنگام مراجعت از مشهد مقدس، در منزل مورچه خورت میانه اصفهان و کاشان به رحمت ایزدی پیوست (حسینی فسایی، ۱۳۶۷، ج ۲: ۹۴۷). نسب وی از جانب پدر به میر سید شریف جرجانی می‌رسد و دخترزاده آقا محمد هاشم شیرازی و نواده قطب‌الدین نیریزی است (همان: ۱۱۶۷). شرح و تفسیر حکمت علویّه، پس از درگذشت آقا محمد هاشم (صاحب تفسیر «مناهل التحقیق»)، با تحقیقات بی سابقه و کم نظیر نوه دختری او سید ابوالقاسم راز ادامه یافت. این مرد از پرکارترین عارفان اسلام است. آثار قلمی او به گزارش فرزندش مجد الاشراف شیرازی، در طول حیات علمی و عرفانی او به نیم میلیون سطر می‌رسد. تقریباً تمامی این آثار در شناساندن ولایت کلی الهی و اجمالاً حکمت علوی نوشته شده است، اما برجسته‌ترین این کتاب‌ها عبارت‌اند از «آیات الولاية»، «در تفسیر هزار و یک آیه قرآن در شأن امیرالمؤمنین» (چ سنگی ۱۳۲۳) و ... (ذهبی شیرازی، ۱۳۸۲: ۷۷).

تفسیر «آیات الولاية»: در «طبقات مفسران شیعه» در معرفی تفسیر شریفی آمده است که «آیات الولاية و تفسیرها»، اثر سید میرزا ابوالقاسم فرزند محمد نبی حسینی شریفی ذهبی شیرازی است. این اثر به فارسی و در دو مجلد شامل هزار و یک آیه از قرآن کریم است که در فضائل حضرت امیرالمؤمنین و ائمه معصومین نازل گردیده است. مؤلف در ۳۰۰ آیه به آراء بسیاری از مفسران، استشهاد و استناد نموده و بقیه را به حکم روایات ائمه اطهار (ع) تفسیر و تأویل می‌نماید. این تفسیر در سال ۱۳۲۳ ق در دو مجلد به چاپ رسید (عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۱-۱۳۷۶: ۷۶۰). صاحب «طبقات مفسران شیعه» در جای دیگر (همان: ۷۸۱-۷۸۲)، از این تفسیر با عنوان «تفسیر مجد الاشراف شریفی» یاد کرده است، و متذکر شده که جلد اول آن تا سوره انبیاء می‌باشد. همچنین از ترجمه تفسیر العسکری، از این مفسر نیز یادی کرده است.

همچنین در «طبقات مفسران شیعه»، در معرفی تفسیر «آیات الولاية» راز شیرازی [چ ۱۳۹۹ق] (همان: ۹۴۲)، آمده است که مؤلف عارف آن، کتاب را با مقدمه‌ای همراه با قصیده‌ای بلند آغاز کرده است؛ و در متن کتاب آیاتی را که در باب ولایت/مام علی(ع)، و خاندان وی نازل گشته است، یکایک برشمرده و در هر مورد نظر مفسرانی چون طبری، بیضاوی، قمی، گازر، و دیگران را آورده است. سپس احادیث متناسب با آن موضوع را نقل کرده است و در پایان موضوع ولایت را با مضامین آیات و احادیث منطبق ساخته است. مؤلف، به انگیزه دفاع از ولایت ۱۰۰۱ آیه را گردآورده است، که از میان آن‌ها ۳۰۰ آیه، مجمع علیه و ما بقی به طریقه روایات خاصه مؤول در شأن ایشان است. این کتاب که بنا بر ماده تاریخ آن (بلغ العلی بکماله)، در ۱۲۷۱ق (۱۸۵۵م) تألیف یافته، در دو جلد، به قطع رحلی (جلد اول ۴۵۷ و جلد دوم آن ۴۶۴ صفحه) در ۱۳۲۳ق، مطابق ۱۹۰۵ م، چاپ سنگی شده است. جلد اول، مشتمل بر مقدمه و تفسیر و تأویل آیاتی برگرفته از آغاز تا اواخر سوره انبیاء، و جلد دوم از اواخر سوره انبیاء تا سوره اخلاص است.

عقیقی (همان) افزوده است که با تأسیس حکومت معنوی در ایران و رقابت تنگاتنگ با عثمانی، ظاهراً از سده دهم قمری، تألیف این گونه کتاب‌ها اندک اندک رواج پیدا کرده است.

آیت الله سید عبد الحسین موسوی نجفی لاری (سید عبد الحسین لاری)

سید عبد الحسین لاری، با رساله‌های تفسیر موضوعی و حاشیه نویسی، نام خود را در بین مفسران مدرسه تفسیری فارس ثبت نمود. در شرح حال وی آمده است که آیت الله حاج سید عبد الحسین بن سید عبدالله بن عبدالرحیم مجتهد (۱۲۶۲-۱۳۴۲ق)، از علمای مشهور دوره مشروطیت، و معروف به لاری بود. وی اصالتاً دزفولی به شمار می‌رفت؛ اما در نجف اشرف به دنیا آمد و همانجا به تحصیل مشغول شد تا به درجه اجتهاد رسید. استادان او عبارت‌اند از میرزا محمد حسن مجدد شیرازی، شیخ محمد حسین کاظمی، شیخ لطف الله مازندرانی، شیخ محمد ایروانی و شیخ حسینعلی. آیت‌الله لاری به دستور میرزای شیرازی و درخواست یکی از تاجران لار به ایران آمد و در

لار سکونت نمود و به تدریس و تألیف مشغول شد. او در جنگ جهانی اول، در صف مجاهدان درآمد و با ۲۰۰۰ تن از وطن خواهان به کمک مشروطه طلبان شیراز آمد؛ سپس به لار باز گشت و تمبر پست چاپ کرد. سید در اواخر عمر از لار به جهرم رفت و در همین شهر وفات یافت. مزارش در جهرم به قبر آقا مشهور است. تألیفات ایشان عبارت‌اند از «آیات الظالمین»، «اکسیر السعادة فی اسرار الشهادة»، «استحازه نامه»، «حاشیه بر کتاب فوائد انصاری»، «رساله در کیفیت و کمیت علم امام»، «حاشیه بر شرح کبیر»، «حاشیه بر قوانین»، «تعلیق بر کتاب صیام از مدارک الاحکام»، «حواشی متعدد بر مجلدات بحار الانوار مجلسی»، «حاشیه بر کتاب رسائل الشیعه عاملی» و مستدرکات آن (بوترابی، ۱۳۸۲: ۱۶۵-۱۷۹).

لازم به ذکر است که سید با ورود به لار، اقدام به تأسیس حوزه علمیه‌ای کرد که در آن نیروهای بسیاری از نواحی گوناگون جنوب ایران شرکت کرده و مباحث علمی و سیاسی او را فرامی‌گرفتند. شاگردان او از نواحی داراب، جهرم، فسا، شیراز، بوشهر، عباسی، کرمان، سیرجان و بندر لنگه و حتی خارج از مرزهای ایران مانند هندوستان در حوزه علمیه لار، ضمن فراگیری مفاهیم دینی، با نظرات سیاسی استادشان آشنا می‌شدند. سید از همان ابتدا با برقراری نماز جمعه و قرائت خطبه‌های سیاسی، جبهه‌گیری خویش را علیه حاکمیت قاجاری آشکار ساخت. با اینکه لارستان از ترکیب مذهبی نسبتاً برابر "تشیع" و "تسنن" تشکیل شده بود، نهضت سید هیچ‌گاه رنگ فرقه‌ای به خود نگرفت. به هر حال نهضتی که با نام او درآمیخت به مدت بیش از ده سال، بین سال‌های ۱۳۲۳ تا ۱۳۳۳ قمری، بزرگ‌ترین تحول سیاسی در فارس به شمار می‌رفت. او با رهبری خویش توانست بسیاری از آرمان‌های انقلاب را - هرچند در کوتاه مدت - به ثمر برساند. او در جبهه فکری نیز با فعالیت خستگی‌ناپذیر، بیش از ۳۵ اثر تحقیقی فقهی سیاسی از خویش بر جای نهاده است. وی در تمام عمر خویش حتی برای لحظه‌ای با قدرتمندان کنار نیامد و همیشه با آنان در ستیز بود. صفات ظلم‌ستیزی، صادق و کوبنده بودن، تا آخرین لحظات عمر؛ یعنی جمعه چهارم شوال ۱۳۴۲ ق با او همراه و قرین بود (وثوقی، ۱۳۷۰: ۱۴۸-۱۵۴). سید لاری به سبب نقش محوری در مبارزات مردم جنوب ایران علیه انگلیسیان و نیز حوادث مشروطه و دیگر

حوادث سیاسی آن روزگار از شهرت و آوازه بیش‌تری نسبت به دیگر برادرانش برخوردار شد. درگیری با *قوام‌الملک و ظل‌السلطان*، پشتیبانی از قیام بوشهریان به سرمدمداری رئیس‌علی، صدور فتوای جهاد علیه انگلیسیان، تحریم خرید و فروش و مصرف اجناس خارجی، آوارگی و مهاجرت‌های متعدّد، به غارت رفتن خانه و کاشانه، و... از حوادث قابل مطالعه و بررسی در زندگی سید عبدالحسین لاری است (آینه پژوهش، ۱۳۷۶: ۹۱-۹۷). این عالم بزرگ در تربیت شاگردان بسیار موفق عمل نمود. بسیاری از علمای طراز اول فارس نزد این عالم بزرگ تلمذ نموده‌اند.

تفسیر «الآیات النازلة فی شأن علی(ع)» در یک مجلد به زبان عربی و شیوه کلامی و روائی شامل آیاتی از قرآن در فضائل و شأن حضرت امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب و خاندان عصمت و نبوت است. مؤلف با بهره‌گیری از روایات و احادیث ائمه اطهار و منابع کهن به تفسیر و تأویل آیات پرداخته است. این کتاب در ۱۳۱۹ ق در شیراز چاپ سنگی شده است (شهیدی صالحی، ۱۳۸۱: ۳۰۸).

آیت الله سید محمود علوی اردکانی

علوی اردکانی، با تکیه‌نگاری تفسیری سوره‌ای از قرآن، و تفسیری موضوعی در حیطه عترت، نام خویش را در بین مفسران مدرسه تفسیری فارس نگاشت. در شرح حال وی آمده است که *آیت الله حاج سید محمود بن سید عزیز الله بن میراسد الله*، مشهور به *غازی*، *علوی اردکانی* در سال ۱۲۷۶ش در شهر اردکان فارس متولد شد. دو ساله بود که مادر بزرگوار خود را از دست داد. مقدمات علوم را در نزد والد ماجد خود آموخت و در سیزده سالگی به شیراز آمد و در مدرسه علمیه حکیم استقرار یافت و در محضر آیات عظام و اساتید بزرگواری همچون شیخ محمدرضا ثامنی، میرزا صادق مجتهد و شیخ محمدجعفر محلاتی سطوح و فقه و اصول را تلمذ نمود. سپس عازم نجف اشرف گردید و در زمان توقف خود در این حوزه مقدسه در جلسات درس خارج آیات عظام و مراجع بزرگ عالم تشیع سید ابوالحسن اصفهانی، شیخ محمدکاظم شیرازی، ضیاءالدین عراقی، شیخ حسین نائینی و حاج حسین کاشی شرکت نمود. در جامعیت علوم عقلی و نقلی مورد قبول کامل این بزرگواران قرار گرفت و ایشان مراتب اجتهاد و مقام افتاء معظم له را

با عباراتی متین و بلیغ تصدیق و تأیید نمودند. آیت الله سید محمود علوی پس از طی مراحل و مدارج علم و اجتهاد در معارف اسلامی و علوم دینی به شیراز مراجعت نمود و مورد استقبال کم نظیر اهالی این شهر قرار گرفت. ایشان سالیان دراز در مسجد آقا قاسم شیراز اقامه جماعت نمود و پس از آنکه این مسجد در مسیر خیابان احمدی قرار گرفت، به مسجد فخرآباد یا کشتکاران نقل مکان نمود، و تا آخر عمر پر برکت خود در آنجا اقامه جماعت می نمود. آیت الله علوی علاوه بر حفظ سنگر محراب، مسند تدریس را نیز به شایستگی اداره نمود و از امر تألیف و تصنیف هم غافل نبود. ایشان اغلب اوقات را به تدریس علوم در مبانی فقه شیعه و معارف اسلامی پرداخت و با وجود کثرت معلومات هیچ کس را فروتر از خود نمی شمرد و با کمر خمیده در برابر طلبه ای ساده برمی خاست و با این عمل درس تواضع و آزاد مردی می داد. شاگردان بسیاری از محضر ایشان کسب فیض نموده و به مدارج علمی و فقهی والایی رسیده اند. از جمله این بزرگوارانند: آیت الله شیخ عبدالرحیم ربانی و آیت الله حاج سید منیرالدین الحسینی الهاشمی و بسیاری دیگر که امروز بحمد الله از عالمان عامل و از فقیهان کامل می باشند.

تألیفات ایشان عبارتند از کتاب «ابواب المکاسب»؛ «تفسیر سوره مبارکه والفجر»، «العترة والقرآن» و «هدایة المسترشدين» (در دو جلد). علاوه بر این ها سلسله مقالاتی تحت عنوان «قرآن و جهان امروز» که به صورت کتاب آماده چاپ، موجود می باشد تألیف کرده اند.

از دیگر ابعاد وجودی آیت الله علوی می توان به فعالیت های مبارزاتی سیاسی ایشان اشاره نمود. جامعه روحانیت شیراز کانونی نیرومند بود که به منظور مقابله با نظام خود کامه و ستمشاهی پهلوی تشکیل شده بود. این تشکل شکوهمند روحانی ضمن دخالت و شرکت مستقیم در فعالیت های سیاسی، مبارزات مردمی اهالی خطه فارس را نیز مدیریت و رهبری می نمود. آیت الله علوی یکی از پایه گذاران جامعه روحانیت شیراز بود (ثامن، ۱۳۹۱: ۲۵۳-۲۵۴). سرانجام این اسوه علم و زهد و تقوی و این مبارز نستوه پس از ۸۵ سال عمر پر برکت، در نیمه شب چهارشنبه ۲۵ آذر سال ۱۳۶۶ ندای حق را لبیک گفته و چشم از جهان فانی بر بست و در جوار حرم شریف حضرت علی بن حمزه به خاک سپرده شد. کتابخانه ایشان که مشتمل بر قریب به ۵۰۰ جلد کتاب نفیس خطی

و چاپ سنگی بوده توسط بیت ایشان به کتابخانه آستانه مقدس رضوی اهداء گردید(همان: ۲۵۷).

«العترة والقرآن» تفسیر موضوعی در حیطة عترت می‌باشد.

آیت الله حسنعلی نجابت شیرازی

در شرح حال این عالم ربانی آمده است که مجذوب واصل و عارف کامل، حضرت آیت‌الله حاج شیخ حسنعلی نجابت شیرازی، شاگرد برجسته محضر عرفانی آیت‌الله سید علی قاضی طباطبایی تبریزی و آیت‌الله حاج شیخ محمد جواد انصاری همدانی، در سال ۱۲۹۶ش در شیراز به دنیا آمد. تحصیلات ابتدایی را به طریق متعارف در شیراز گذراند و پس از آن به فراگیری دروس حوزوی پرداخت و با اتمام مقدمات، در سن ۱۵ سالگی برای ادامه تحصیل عازم عتبات شدند. در نجف اشرف پس از گذراندن سطح، در مراتب عالیه، معقول را نزد آیت‌الله العظمی حاج شیخ علی محمد بروجردی، و فقه و اصول را نزد آیات عظام سید ابوالحسن اصفهانی، سید عبدالهادی شیرازی و سید ابوالقاسم خویی گذراند. در ۲۸ سالگی به درجه اجتهاد نائل آمد. آیت‌الله نجابت پس از بازگشت از نجف به شیراز، علاوه بر فعالیت‌های حوزوی و پرورش شاگردان در دو بعد علمی و معنوی، همراه با شهید دستغیب علیه نظام طاغوتی پهلوی به مبارزه پرداخت. ایشان از همان اوان ورود به نجف اشرف، به توصیه آیت‌الله قاضی بنای رفاقت محکمی با شهید آیت‌الله دستغیب گذاشت. پس از فوت آیت‌الله قاضی در محضر عرفانی حضرت آیت‌الله انصاری و از آن پس تا زمان شهادت مرحوم شهید دستغیب این رفاقت و پیوند، محکم و پا برجا بود. هم اکنون نیز مرقد هر دو، در کنار یکدیگر، در بقعه امامزاده سید محمد بن موسی در شیراز قرار دارد. آیت‌الله نجابت علاوه بر فعالیت‌های علمی و سیاسی، خدمات مهمی را در جهت احیای اسلام ناب محمدی در شهر شیراز انجام داد که مهم‌ترین آن‌ها تأسیس حوزه عملیه معنوی بزرگ و پر برکتی است که به نام فرزند شهید ایشان، که در جبهه آبادان به لقاء الله پیوست، «حوزه علمیه شهید محمدحسین نجابت» نام گرفت و فضایی زیادی را در بعد علمی و معنوی پرورانده است و شهدای بسیاری را نیز تقدیم انقلاب نموده است. ایشان در این حوزه علاوه بر تدریس ادبیات، منطق، فلسفه، کلام،

تفسیر، فقه و اصول در سطوح عالی، در دو بعد عرفان نظری و عملی به تربیت شاگردان همت گماشت. از ایشان آثار منتشره و غیر منتشره زیادی بر جای مانده است. بصائر یا قرآن و اهل بیت، حدیث سرو و دهها اثر مکتوب و صدها درس مضبوط دیگر از آن جمله است. سرانجام ایشان در بهمن ۱۳۶۸ در شب شهادت/امام علی النقی(ع) به لقاء الله پیوست(کاکایی، ۱۳۷۴: ۴۴۱-۴۴۳).

آیت الله نجابت در بین حاشیه نویسان مدرسه تفسیری فارس جای دارد. ترجمه‌هایی به فارسی از «شواهد التنزیل» صورت گرفته است از جمله: ترجمه و شرح با عنوان «بصائر یا قرآن و اهل بیت(ع)»، توسط حسن علی نجابت شیرازی در سال ۱۳۵۷ش(ر.ک: نجابت شیرازی، ۱۳۵۷: ۷۰۹ صفحه). لازم به ذکر است که «شواهد التنزیل لقواعد التفضیل» مشهور به «شواهد التنزیل» تألیف عبیدالله بن احمد حسکانی، متوفای ۴۹۰ق است. حاکم حسکانی از علمای اهل سنت است که با توجه به ۲۱۰ آیه قرآنی او ۱۱۶۳ روایت تفسیری، به بیان فضائل و مناقب/امیرالمؤمنین علی(ع) و خاندان وی پرداخته است.

تفسیر ایشان تفسیری روائی است. مؤلف انگیزه خود را از تألیف، ادعای یکی از پیروان مذهب کرامیه ذکر کرده که نزول سوره انسان در شأن امام علی(ع) و خاندان وی را منکر شده است، بلکه ادعا کرده که هیچ آیه‌ای در قرآن در شأن اهل بیت(علیهم السلام) نازل نشده است(حسکانی، ۱۴۱۱: ج ۱. مقدمه). صبغه این اثر تفسیری، روایی کلامی است.

آیت الله ناصر مکارم شیرازی

یکی از اعلام و مفسران بسیار فعال مدرسه تفسیری فارس در عصر کنونی، آیت الله ناصر مکارم شیرازی می باشد. در شرح حال ایشان آمده است که فرزند علی محمد، و متولد ۱۳۴۵ق(۱۳۰۵ش) در شهر شیراز می باشد. تحصیلات ابتدایی و دبیرستانی را در مدرسه زینت شیراز به پایان رساند. در حدود سن ۱۴ سالگی، در کنار دروس دبیرستانی، تحصیل دروس دینی را نیز آغاز نمود. در مرقوم مبارک ایشان در خصوص این سرآغاز مبارک چنین آمده است:

«در شهریور ۱۳۲۰ رضاخان سقوط کرد و مردم کشور ما از شر دیکتاتوری او آزاد شدند. او تمام حوزه‌های علمیه را تقریباً تعطیل کرده بود، زیرا می‌دانست روزی این حوزه‌های علمیه و علمایی که از آن می‌خیزند، بالای جان او می‌شوند، همانگونه که شدند. پس از سقوط او یکی از علمای بزرگ شیراز ما مرحوم آیت‌الله حاج سید نورالدین حسینی اقدام به بازسازی حوزه‌های علمیه شیراز کرد. اقدام بسیار به موقع و مفید و مؤثر. جالب اینکه این مرد بزرگ در اعلامیه خود از همه مردم شیراز، جوان و نوجوان و بزرگسال برای شرکت در مدارس دینی دعوت نمود و تصریح کرد که لزومی ندارد تمام وقت اشتغال به درس دینی داشته باشند، پاره وقت هم کافی است. صدها نفر اسم نویسی کردند که این جانب نیز یکی از آنها بودم. مدرسه بسیار مهم خان که به صورت نیمه مخروبه درآمده بود، به عنوان مرکز حوزه علمیه انتخاب شد و گروه گروه مشغول به دروس دینی شدند. به موازات این مدرسه، مدارس دیگر هم فعالیت علمی و دینی خود را آغاز کردند. از جمله، مدرسه علوم دینی دیگری به نام آقا بابا خان بود. مرد عالم با تقوایی مدرس آن مدرسه بود به نام آیت‌الله موحد. من در تابستان‌ها که مدرسه تعطیل بود، در مغازه پدرم به او کمک می‌کردم. روزی مرحوم آیت‌الله موحد را دیدم که در مغازه پدرم آمد و گفت: شما چند فرزند دارید؟ پدرم گفت: پنج فرزند. آن عالم بزرگ گفت: من آمده‌ام خمس فرزند شما را از شما بگیرم. خمس فرزند شما یک نفر است و من می‌خواهم که شما اجازه دهید که ناصر، در مدرسه ما تمام وقت مشغول تحصیل علوم دینی باشد. پدرم با این کار موافقت کرد. مستقیماً زیر نظر آیت‌الله موحد قرار گرفتم».

در خاطرات معظم له آمده است که «محل بعدی ما مدرسه آقا بابا خان شیراز بود. شروع به «جامع المقدمات» و «شرح امثله» کردم، استاد من مرحوم آیت‌الله ربانی شیرازی بود». نبوغ فوق العاده آیت‌الله مکارم و جدیت و دلسوزی مرحوم آیت‌الله موحد باعث شد که مجموع دروس مقدماتی و سطح متوسط و عالی (از اول «سیوطی» تا آخر

«کفایه» را نزد استاد در مدت چهار سال بیاموزد. در ۱۸ سالگی وارد حوزه علمیه قم شده و قریب به پنج سال در جلسات علمی و دروس اساتید بزرگ آن زمان مانند *آیت‌الله بروجردی* و آیات عظام دیگر بهره گرفت. معظم له در سال ۱۳۶۹ق (برابر با ۱۳۲۹ش) وارد حوزه علمیه نجف اشرف گردید و در آن حوزه مقدس در دروس استادان عالی مقام و بزرگی همچون آیات عظام حکیم، خوئی و *آقا سید عبدالهادی شیرازی* و استادان برجسته دیگر، شرکت کرد. در سن ۲۴ سالگی به اخذ درجه اجتهاد مطلق از محضر آیات عظام *آقا میرزا ابراهیم اصطهباناتی* و *حاج شیخ محمد حسن کاشف الغطاء* نایل شد. *آیت‌الله مکارم* در سال ۱۳۳۰ش به ایران بازگشت و با مأوی گزیدن در شهر مقدس قم به تدریس سطوح عالی و سپس دروس خارج فقه و اصول پرداخت و متجاوز از ۵۵ سال است که حوزه درس خارج ایشان مورد استقبال طلاب و فضلاء بی‌شمار است (ثامنی، ۱۳۹۱: ۲۹۰-۲۹۳). شایان ذکر است که *آیت‌الله مکارم*، در سال‌های حضور در شیراز، گروهی از طلاب حوزه علمیه شیراز را نیز با تدریس خود بهره‌مند می‌ساخت (ر.ک: www.makarem.ir). ایشان نه تنها در پیشرفت مدرسه تفسیری قم نقش بسیار مهمی را ایفا کرده‌اند بلکه با ارتباط مستمر با مدرسه تفسیری زادگاه خویش، و علما و بزرگان فارس، به مدرسه تفسیری فارس نیز بسیار کمک کرده‌اند. ایشان با تأسیس حوزه علمیه و مجتمع آموزشی عالی غدیر (دانشگاه علمی کاربردی غدیر)، و حوزه غدیریه، حوزه علمیه مولی الموحدین و... که تحت اشراف ایشان نیز می‌باشد، حلقه اتصال مدرسه تفسیری فارس با مدرسه تفسیری قم به شمار می‌رود.

تفسیر موضوعی «پیام قرآن» کار ارزشمند گروهی از فضلا، به مدیریت *آیت‌الله مکارم شیرازی*، استخراج تفسیر موضوعی از دل «تفسیر نمونه» است. در معرفی این اثر آمده است که این تفسیر به صورت موضوعی و به فارسی و در ده جلد تنظیم شده است و همانطور که از نام آن پیداست، موضوعی شده «تفسیر نمونه» با نگارش و دسته‌بندی جدید است. *آیت‌الله مکارم* در آغاز کتاب طی مقدمه‌ای به انواع مختلف تفسیر و معنای تفسیر موضوعی و مشکلات و اهداف تفسیر موضوعی و سابقه و روش صحیح تفسیر موضوعی و عوامل عدم رشد این روش در میان گرایش‌های مختلف تفسیری پرداخته است. در متن، پس از توضیحی درباره اهتمام به نام خدا و جایگاه بسمله در قرآن، به

سیر منطقی و موضوعی تفسیر وارد می‌شود و طبعاً از شناخت و اهمیت علم و مباحث گوناگون و گسترده شناخت در جهان بینی قرآنی شروع می‌کند. در جلد دوم از خداجویی و خدانشناسی در قرآن مجید، و در جلد سوم از راه‌های شناخت خدا در قرآن، و در جلد چهارم، درباره صفات جمال و جلال خداوند در قرآن، و در جلد پنجم و ششم از معاد، و در جلد هفتم درباره نبوت عامه، و در جلد هشتم نبوت خاصه، و در جلد نهم امامت و ولایت، و در جلد دهم از قرآن مجید و حکومت اسلامی بحث می‌کنند. روش بحث‌ها همان روش «تفسیر نمونه» است با این تفاوت که روش تفسیر قرآن به قرآن در این مجلدات بارزتر و استفاده از آیات مرتبط بیشتر و جنبه تحلیلی و توصیفی آن چشمگیر است. این تفسیر مورد استقبال بسیار قرار گرفته و تا کنون چندین چاپ خورده است. ناشر این کتاب مدرسه امام امیرالمؤمنین وابسته به مفسر و کار چاپ و نشر اول آن در سال‌های ۱۳۷۰-۱۳۷۴ ش، انجام شده است (ایازی، ۱۳۸۱: ۱۹۲-۱۹۳).

شایان ذکر است که دو جلد الحاقی (جلد اول: مبانی اخلاق در قرآن و جلد دوم: اخلاق پسندیده و ناپسند در قرآن) (ر.ک: معرفت، ۱۳۷۹، ج ۲: ۵۳۴-۵۳۵) نیز چاپ شده است.

مجموعه «آیات ولایت در قرآن» شامل سلسله بحث‌های تفسیری آیت *الله مکارم شیرازی* در مورد آیه‌های مربوط به امامت و ولایت در قرآن مجید است، که توسط یکی از فضلاء حوزه علمیه جمع‌آوری گردیده است. این مجموعه به زبان عربی نیز ترجمه و منتشر شده است (www.makarem.ir).

نتیجه بحث

نگارنده طی ۵ سال، با تلاش مستمر و کاوش در بستر تاریخی ۱۵ قرن، موفق به شناسایی بیش از ۱۱۰ مفسر از مدرسه تفسیری فارس شد. این مفسران ۲۸۱ اثر تفسیری را به خویش اختصاص داده‌اند. از بین این آثار، ۸۲ اثر متعلق به تفاسیر موضوعی است و از بین این موضوعات، ۱۱ مورد، اختصاص به آموزه قرآنی "ولایت" دارد، که در قالب عناوین مختلفی چشم‌نوازی می‌نماید. پیدایش اولین اثر در حوزه تفسیر موضوعی و انتخاب موضوع ناب "ولایت" به عنوان نخستین موضوع انتخابی، دو

اتفاق مبارک و هم زمان در مدرسه تفسیری فارس در قرن ۴ می‌باشد. بیش‌ترین آثار با عنوان «ما نزل من القرآن فی شأن امیر المؤمنین علی(ع)»، نشان از پیوند و حب عمیق قلبی مفسران این خطه با/مام علی(ع) است. مفسران این مدرسه از قرون اولیه تا کنون به خوبی دریافته‌اند که تبیین آموزه ناب ولایت، بدون نام مولا علی(ع) ناممکن است.

کتابنامه

قرآن کریم.

ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی. ۱۳۷۹ق، مناقب آل ابی طالب، چهار جلدی، قم: ناشر علامه.

ایازی، سید محمدعلی. ۱۳۸۱ش، سیر تطور تفاسیر شیعه، چاپ سوم، رشت: کتاب مبین.

ثامنی، عبدالمجید. ۱۳۹۱ش، بررسی گوشه‌هایی از زندگانی مرحوم آیت الله العظمی آقا شیخ محمدرضا ثامنی شیرازی، چاپ اول، شیراز: انتشارات نوید.

الحسکانی، الحاکم. ۱۴۱۱ق، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، به کوشش محمدباقر محمودی، تهران: موسسه الطبع والنشر.

الحسینی المیلانی، السید علی. بی تا، نفحات الأزهار فی خلاصة عبقات الأنوار، جلد ۸، نسخه غیر مصححة، بی جا.

حسینی فسائی، میرزا حسن. ۱۳۶۷ش، فارسنامه ناصری، تصحیح و تحشیه از منصور رستگار فسائی، دو جلد، تهران: امیرکبیر.

دهخدا، علی اکبر. ۱۳۷۷ش، لغتنامه دهخدا، چاپ دوم، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

ذهبی شیرازی، آقا محمد هاشم. ۱۳۸۲ش، مناهل التحقیق، تصحیح و شرح: دکتر محمد یوسف نیری، چاپ اول، شیراز: انتشارات دریای نور.

شهیدی صالحی، عبدالحسین. ۱۳۸۱ش، تفسیر و تفاسیر شیعه، قزوین: حدیث امروز.

الصدر، السید حسن. ۱۴۰۶ق، تکملة أمل الآمل، تحقیق: السید احمد الحسینی، قم: مکتبه آیه الله المرعشی.

عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم. ۱۳۷۶-۱۳۷۱ش، طبقات مفسران شیعه، تک جلدی، قم: دفتر نشر نوید اسلام.

کاکایی، قاسم. ۱۳۷۴ش، خدا محوری، چاپ اول، تهران: انتشارات حکمت.

کحاله، عمر رضا. بی تا. معجم المؤلفین، ۱۳ جلدی، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

معرفت، محمد هادی. ۱۳۷۹ش، تفسیر و مفسران، قم: مؤسسه فرهنگی التمهید.

مفید شیرازی، شیخ محمد. بی تا، الأربعین فی إثبات إمامة أمير المؤمنين، تحقیق محمد برکت، بی جا: کتابخانه فقاقت.

موسوی بجنوردی، محمدکاظم. ۱۳۹۳ش، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۵، چاپ اول، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

میر، محمدتقی. ۱۳۶۸ش، **بزرگان نامی پارس**، چاپ اول، دو جلدی، شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
نجابت شیرازی، حسن علی. ۱۳۵۷ش، **بصائر یا قرآن و اهل بیت علیهم السلام**، ترجمه شواهد التنزیل (عبدالله بن عبدالله حسکانی)، شیراز: سید فخر الدین کسائی.
نصیری، محمدرضا. ۱۳۸۴ش، **اثر آفرینان**، چاپ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
النقوی، السید حامد. ۱۴۰۵ق، **خلاصة عبقات الأنوار**، ج ۸، بی جا: بی نا.
النمازی الشاهرودی، علی. بی تا، **مستدرک سفینه البحار**، الجزء العاشر، تحقیق و تصحیح: حسن بن علی النمازی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين.

سایت‌های اینترنتی

جزایری شیرازی، محمدمؤمن. نسخه خطی «مشرق السعیدین و شرح حدیث من عرف نفسه»، مصحح علی صدرایی خوبی، ۱۳۹۲. پایگاه خبری نسخ خطی

<http://manuscripts.ir/fa/%D9%>

سایت آیت الله العظمی مکارم شیرازی

www.makarem.ir

مقالات

انصاری قمی، حسن. ۱۳۸۱ش، «تحقیقی درباره تفسیری روایی از مؤلفی کرامی»، نشر دانش، ش ۱۰۴، صص ۲۵-۲۷.

بوترابی، خدیجه. ۱۳۸۲ش، «تاریخ عالمان و فقیهان فارس (دوره‌های صفویه، افشاریه و قاجاریه)»، وقف میراث جاویدان، شماره ۴۱ و ۴۲، صص ۶۵-۷۹.

رحیمی، مرتضی. بهار و تابستان ۱۳۸۸ش، «مفسران خطه فارس ۱»، مجله کوثر، ش ۳۱، صص ۴۹-۶۰.

محمدی، محسن. بهار ۱۳۹۴ش، «جریان شناسی علمی و دینی در هند؛ علما و اندیشمندان شیعه در منطقه»، پژوهش‌های منطقه‌ای، شماره ۷، صص ۱۰۵-۱۵۸.

وثوقی، محمد باقر. پاییز و زمستان ۱۳۷۰ش، «قیام آیت‌الله سید عبدالحسین لاری»، مجله گنجینه اسناد، شماره ۳ و ۴، صص ۱۴۸-۱۵۴.

Bibliography

The Holy Quran.

Ibn Shahr Ashob Mazandarani, Mohammad Ibn Ali. 2000, *Manaqib Al Abi Talib*, four volumes, Qom: Allama Publisher.

Ayazi, Seyed Mohammad Ali 2002, *The Evolution of Shiite Interpretations*, Third Edition, Rasht: Mobin Book.

Sameni, Abdul Majid 2012, *A study of aspects of the life of Ayatollah Agha Sheikh Mohammad Reza Sameni Shirazi*, first edition, Shiraz: Navid Publications.

Al-Haskani, Al-Hakem. 1411 AH, *Evidence of the reduction of the rules of differentiation*, by the efforts of Mohammad Baqir Mahmoudi, Tehran: Printing and Publishing Institute.

Al-Husseini Al-Milani, Al-Sayyed Ali, no date, *Nafhat Al-Azhar Fi Khalasa Abqat Al-Anwar*, Volume 8, Unedited Version, no place.

Hosseini Fasaei, Mirza Hassan 1988, *Farsnameh Naseri*, correction and annotation by Mansour Rastegar Fasaei, two volumes, Tehran: Amirkabir.

Dehkhoda, Ali Akbar. 1998, *Dehkhoda Dictionary*, Second Edition, Tehran: University of Tehran Publishing and Printing Institute.

Zahabi Shirazi, Mr. Mohammad Hashem. 2003, *Manahel al-Tahqiq*, correction and description: Dr. Mohammad Yousef Nayeri, first edition, Shiraz: Darya Noor Publications.

Shahidi Salehi, Abdul Hussein 2002, *Tafsir and Tafsir Shia*, Qazvin: Hadith Emruz.

Al-Sadr, Sayyed Hassan 1406 AH, *Takmila Amal Al-Amal*, research: Sayyed Ahmad Al-Husseini, Qom: School of Ayatollah Al-Marashi.

Aghighi Bakhshayeshi, Abdul Rahim. 1997- 1992, *Classes of Shiite commentators*, single volume, Qom: Navid Islam Publishing Office.

Kakai, Qasim 1995, *God-centered*, first edition, Tehran: Hekmat Publications.

Kahala, Omar Reza, no date, *Majam Al-Moalefin*, 13 volumes, Beirut: Dar Al-Ihya Al-Taras Al-Arabi.

Marefat, Mohammad Hadi 2000, *Interpretation and commentators*, Qom: Al-Tamhid Cultural Institute.

Mofid Shirazi, Sheikh Mohammad. No date, *Al-Arbaein Fi Esbat Emama Amir Al-Momenin*, research by Muhammad Barakat, no place: Library of Feghahat

Mousavi Bojnordi, Mohammad Kazem. 2014, *The Great Islamic Encyclopedia*, Volume 15, First Edition, Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Center.

Mir, Mohammad Taqi 1989, *Famous Elders of Pars*, first edition, two volumes, Shiraz: Shiraz University Press.

Najabat Shirazi, Hassan Ali. 1978, *Basaer or Quran and Ahl al-Bayt (peace be upon them)*, translation of the evidences of revelation (Obaidullah bin Abdullah Haskani), Shiraz: Sayyid Fakhr al-Din al-Kasa'i.

Nasiri, Mohammad Reza 2005, *Creators*, Second Edition, Tehran: Association of Cultural Works and Honors.

Al-Naghavi Al-Seyed Hamed, 1405, *Kholasat Obaghat Al-Anwar*, Vol. 8, no place: Bina.

Al-Namazi Al-Shahrودي, Ali. No date, *Mustadrak Safinat al-Bahar*, Al-Jazr Al-Asher, research and correction: Hassan Ibn Ali Al-Namazi. Qom: Islamic Publishing Foundation , subsidiary of teachers.

Website

Jazayeri Shirazi, Mohammad Mo'men. Manuscript "*Mashreq Al-Saadin and Sharh Hadith Men Araf Nafsa*", edited by Ali Sadraei Khoei, 2013. Manuscript news site <http://manuscripts.ir/fa/%D9%>

Website of Ayatollah Makarem Shirazi
www.makarem.ir

Articles

Ansari Qomi, Hassan 2002, "Research on a Narrative Interpretation by an Author", Danesh Publishing, Vol. 104, pp. 25-27.

Butrabi, Khadijeh. 2003, "History of Persian scholars and jurists (Safavid, Afshari and Qajar periods)", Endowment, Immortal Heritage, No. 41 and 42, pp. 65-79.

Rahimi, Morteza Spring and Summer 2009, "Interpreters of the Fars Region 1", Kowsar Magazine, Vol. 31, pp. 49-60.

Mohammadi, Mohsen Spring 2015, "Scientific and religious trends in India; Shiite scholars and thinkers in the region ", Regional Research, No. 7, pp. 105-158.

Vosoughi, Mohammad Baqir Fall and Winter 1991, "The Uprising of Ayatollah Seyyed Abdul Hussein Lari", Ganjineh Asnad Magazine, Nos. 3 and 4, pp. 148-154.

The Position of the Quranic Teaching of Guardianship in the Interpretations of Commentators of the Persian Interpretive School

Zohreh Maaref

PhD student in Quran and Hadith, Qom University of Quran and Hadith

Ali Rad

Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Farabi Campus, University of Tehran

Abstract

It is obvious that the Quranic teaching of guardianship has been one of the saving and guiding factors throughout history. By exploring the historical context of 15 centuries, we were able to identify more than 110 commentators, and 281 small and large interpretive works from the Persian interpretive school. Among these works, 82 works belong to thematic interpretations, and among these subjects, 11 cases are devoted to the Qur'anic teaching of "guardianship", which is spectacular in the form of various titles. The research approach is that the commentators of Fars Interpretive School have long paid special attention to the pure Quranic teaching of the guardianship, and the creation of interpretive works on this subject shows this issue. The emergence of the first work in the field of thematic interpretation and the choice of the pure subject of "guardianship" as the first selected subject, are two happy and simultaneous events in the Fars interpretive school in the fourth century. Most of the works entitled "Ma Nazal Men Al-Quran Fi Shan Amir Al-Momenin Ali" show the deep heart joint and love of the commentators of this region with Imam Ali (AS). The commentators of this school have understood well from the initial centuries until now that it is not possible to explain the pure teaching of guardianship without the name of Mawla Ali (AS).

Keywords: Guardianship Thematic interpretations Commentators Fars interpretive school.